

ՄԱՆՅԱ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Հայ արվեստի ու ճարտարապետության նկատմամբ առանձնակի հետաքրքրություն առաջացավ 19-րդ դ. վերջում: Ուսումնասիրության նյութը հիմնականում ճարտարապետական ու մանրանկարչական առանձին հուշարձաններն էին: Օտարների հետաքրքրությունը խթան հանդիսացավ հայ մշակույթի նկատմամբ որոշակի կարծիք ստեղծելուն, սակայն նրանց ուսումնասիրությունները կտրված էին հայ ժողովրդի կյանքի ընդհանուր զարգացման էությունից: Առաջին հետազոտողը, որը հայկական արվեստը գնահատեց նրա պատմական ու ազգային մտածողության հիմքի վրա՝ Գարեգին արքեպս. Հովսեփյանն էր:

Հարուստ և բազմակողմանի կյանք է ունեցել Գարեգին արքեպս. Հովսեփյանը:

Սերում էր գյուղացու ընտանիքից: Հայրը՝ Կարապետը, Մարաղա գյուղից էր (Սալմաստ), զբաղվում էր հողագործությամբ Զիվանջի գավառի Մաղավուզ (Չարդախլու) գյուղում: Այստեղ էլ 1867 թ. ծնվեց նրա Գարեգին որդին:

Հայրը ցանկանում էր, որպեսզի ուշիմ ու հետաքրքրասեր որդին կրթություն ստանա: Ուղարկեց Ամարասի դպրեվանքը (1876), որտեղ սովորած ուսերեն լեզուն և թվաբանությունը հիմք են դառնում Գարեգինին Շուշիի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի նախապատրաստական դասարանն ընդունվելու համար (1878):

Այստեղ սովորում էր Ղազարոս Աղայա-

նի և Սեդրակ Մանդինյանի մոտ: Փոխադրվելով Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը (1882), Գ. Հովսեփյանը կրթություն է ստանում այնպիսի հայագետների մոտ, որպիսիք էին Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյանը, Սեդրակ Մանդինյանը և բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը: Ծեմարանի լսարանական բաժինը Գ. Հովսեփյանն ավարտում է «գովելի», «հույժ գովելի» գնահատականներով (1888), ձեռնադրվում է սարկավագ, դառնում ա. Էջմիածնի միաբան: Սակայն այս ամենը բավարար չէր Գ. Հովսեփյանի խառնվածքի տեր անձնավորության համար: Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանյանի ակտիվ միջնորդությամբ, Հայոց բարեգործական միության ծախսերով, նա մեկնում է Գերմանիա, սովորում Հալլե-Վիտենբերգի, Բեռլինի, ապա՝ Լայպցիգի համալսարաններում, ուսումնասիրում է աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, հնագիտություն և ավարտում ուսման դասընթացը փիլիսոփայության դոկտորի աստիճանով (1897), պաշտպանության ներկայացնելով «Մի կամքի վարդապետության ծագումը հայ և հույն աղբյուրների քննադատությամբ» մեմագրությունը (լույս տեսավ 1897 թ., Լայպցիգում):

Սկսվում է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի ստեղծագործական կյանքը:

Դժվար է պատկերացնել Էջմիածնի վանական կյանքը 20-րդ դ. առաջին կեսում, առանց Գ. Հովսեփյանի ակտիվ մասնակ-

ցության: Գերմանիայից վերադառնալով, նա ձեռնադրվում է արեղա, նշանակվում Գևորգյան ճեմարանի հայ մատենագրության և աստվածաբանության ուսուցիչ (1897), Էջմիածնի վանքի մատենադարանապետ (1897—1906), ապա՝ Թիֆլիսի առաջնորդական փոխանորդ (1900), Երեւանի թեմական դպրոցի վերատեսուչ (1901—1905), Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ (1905), «Արարատ» ամսագրի խմբագիր (1901—1907, ընդմիջումներով), ս. Հոփսիսմեի վանքի վանահայր (1907), Գևորգյան ճեմարանի վերատեսուչ (1914—1917), ձեռնադրվում է եպիսկոպոս (1917), ընտրվում է վանքի գերագույն խորհրդի անդամ, միաբանական ժողովի նախագահ (1924), Ռուսաստանի, Ղրիմի և Նոր Նախիջևանի թեմի առաջնորդ (1927—1934), Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ (1938), Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս (1943): Սրան պետք է ավելացնել, որ քարոզներ էր կարդում և կրոնական թեմաներով հոգևածներ գրում, որպես նվիրակ մեկնում էր Եվրոպա, Մերձավոր Արևելք, Ամերիկա (1915—1918), անձամբ խնամում էր Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայ որբերին՝ լինելով «Եղբայրական օգնության» հանձնաժողովի ղեկավար (այդ մասին հետագայում կգրի. «Իբրև... ժողովրդի գավակ, ես ապրել ու զգացել եմ իմ ժողովրդի ցավն ու հուսահատությունը իր ամբողջ խորությամբ»): Սրան պետք է ավելացնել, որ զենքը ձեռքին մասնակցել է Սարդարապատի (1918) և Կարսի ճակատամարտերին (1920):

Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին հատկապես բացահայտվեց Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի հայրենասիրական մրդումների իսկական էությունը: Նա ի նպաստ կարմիր բանակի և «Սասունցի Դավիթ» տանկային շարայան սփյուռքում խոշոր գումար է հավաքում: Մեծ է նրա դերը նաև սփյուռքահայության ներգաղթը կազմակերպելու հարցում: Ականատեսները պատմում են, որ 1946 թ. հունիսի 23-ին, երբ «Տրանսիլվանիա» ջերմանավը հայրենադարձ հայերին բերում էր Սովետական Միություն, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն օրհնում է հայրենիք ներգաղթողներին:

Այս ակտիվ, ժամանակաժախս մանկավարժական ու վարչական գործունեությունը Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի կյանքի մեկ կողմն էր: Մյուսը՝ պատմա-հնագիտական, մատենագիտական, բանասիրական ու արվեստաբանական քեղմնավոր գործունեությունն էր, որը նրա անունը դասեց հա-

յագետ-երախտավորների առաջին շարքը:

Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանի գիտական ժառանգությունը կարելի է դասակարգել մի քանի կարևոր խմբերի. կրոնական-եկեղեցական, պատմա-հնագիտական, մատենա-բանասիրական և մշակութային, որոնց ֆոնի վրա հանդես է գալիս նվիրյալ հոգևորականը, հմուտ պատմաբանը, հնագետը, մատենագիրը, բանասերն ու արվեստաբանը:

Գարեգին Հովսեփյանն իր գիտական կյանքը սկսեց որպես ժողովրդական բանահյուսությունը հավաքագրող և ուսումնասիրող¹:

«Պատմությունը ազգի քաղաքակրթության աստիճանաբար զարգացումն է նկարագրում, իսկ առանց ժողովրդի ծանոթության անկարող ենք իմանալ, թե ի՞նչ առաջադիմություն է արել քաղաքակրթությունը ամբողջության մեջ, որի հիմքը հասարակ ժողովուրդն է: Ծանոթանալով ժողովրդի առօրյա կյանքի, նիստուկացի, սովորությունների, կրոնա-քարոջական գաղափարների և այլ հայացքների հետ՝ ընդունակ կլինենք որոշելու ժողովրդի հոգեկան զարգացման աստիճանը» — գրել է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը²:

Ծագումով գյուղացի Գ. Հովսեփյանն իր սաներին տանում էր գյուղերը, հաղորդակից դարձնում ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին: Դա թելադրված էր նաև այն նախասիրությունից, որն ընկալեց իրենից կրտսեր, բայց իր դասատու Մանուկ Արեղյանից: Վերջինիս հետ նա ջրջում է Սրագածոտն գավառում (1890), լինում Ապարանի գյուղերում, Չամբուրում, Ափնայում, Ղազանֆարում և գրի առնում «Սասնա ծռերը» մշո բարբառով, իսկ Էջմիածնում, պանդուխտ մոկացիներից՝ ժողովրդական վեպի նոր տարբերակներ, ու հրատարակում³: Այս աշխատանքը համալրելու եկավ նախորդների՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սըր-

¹ Գ. Հովսեփյանի գործունեության այս բնագավառին հատուկ հոդված-ուսումնասիրություն է նվիրել Ս. Բ. Հարությունյանը. «Գարեգին Հովսեփյանը որպես բանագետ» (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ): «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1988, № 1, էջ 147—154: Անդրադարձ է նաև Ս. Բուսնջյանը իր մեծածավալ «Հայ ձեռագրագիտության մեծանուն վաստակավորը» հոդվածում: «Էջմիածին», 1982, № 8, 7, 8:

² Սասնայ ծռեր: Սասունցի Դավիթ: Թիֆլիս, 1892, էջ Ե:

³ Սասնայ ծռեր, Սասունցի Դավիթ ժողովրդական վեպի երկու նոր վարիանտներ, գրի առավ Գարեգին Սարկավազ: Թիֆլիս, 1892:

վանձնության և Մանուկ Աբեղյանի մեծագույն գործը ժողովրդական բանահյուսության ուսումնասիրման բնագավառում: Միաժամանակ, Գ. Հովսեփյանը Ապարանից ու Թալինից գրի առավ բանահյուսական ու ազգագրական նյութեր (հեքիաթներ, հանելուկներ, ավանդույթներ, հմայական աղոթքներ, անեծքներ, օրհնանքներ, սիրո երգեր, այլ թվում՝ «Աղան աղա» և Նարեկացուն նվիրված վիպական երգերը), որոնք լույս տեսան «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից» խորագրով: Բանասիրական այլ ուսումնասիրությունների շարքում⁴ հատուկ ուշադրության է արժանի Գ. Հովսեփյանի գրառած «Ռոստամ Զալը» (Մոքսի Նորավանգ գլուխի Ուստենց Յեովանից): Գրի առնելը ուսումնասիրության մեկ կողմն էր: Գ. Հովսեփյանը նաև բազմակողմանի վերլուծության է ենթարկում հայտնաբերածը, այն դիտում նույնատիպ երկերի համեմատության մեջ (տվյալ դեպքում՝ Ֆիրդուսի «Ծահ-Նամեի հետ») և անդրադառնում նրա գեղարվեստա-բանասիրական առանձնահատկություններին: Գ. Հովսեփյանի որոնումները թելադրված էին Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոց»-ում տեղ գտած Բյուրատյ Ածրահակի առասպելից, որը մինչև Ֆիրդուսին արդեն տարածված էր հայերի մեջ: Նշանակում է այն պետք է պահպանված լինի ժողովրդի մեջ: Գ. Հովսեփյանը հայ-իրանական ժողովրդական վեպը դիտեց որպես հին արիական ընդհանուր բանահյուսությունից անջատված և հայ իրականության մեջ տեղական ժողովրդական պարզ կերպավորում ստացած երևույթ: Այս ուսումնասիրությունը խոշոր ներդրում էր հայ-իրանական գրական առնչություններում:

Գարեգին Հովսեփյանը գիտության բնագավառը մուտք գործեց որպես բանասեր, բայց անսահմանափակ էին նրա համար բանասիրության սահմանները: Նա գիտեր, սիրում էր գիրքը՝ Ձեռագիրը, որը հաճախ գրում էր մեծատառով: Եվ նրա գիտական վաստակի զգալի մասը խարսխված է հենց ձեռագրերից թելադրված ուսումնասիրությունների վրա: «Մենք պարծենալ կարող ենք ամենաքաղաքակիրթ ազգերի կողքին մեր 20.000 տուփ կամ հատոր ձեռագիրներով, ուր պահված են հայ մտքի և անցյալի

ամբողջ արտադրությունը, մեր ազգային ամենամեծ հարստությունը»⁵:

Կարևորագույն բնագավառ էր ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունը, որը դարձավ մի շարք հիմնական աշխատությունների հիմքը: Տասնյակ տարիների աշխատանքի արդյունքը հանդիսացավ «Ցիշատակարանը Ձեռագրաց» քառահատոր ուսումնասիրությունը (Ե—ԺԸ դարեր, լույս տեսավ Ա. հատորը, Անթիլիաս, 1951): Գ. Հովսեփյանը կատարելագործեց ձեռագրերի նկարագրման սխեման՝ զգալի տեղ հատկացնելով հիշատակարանին, որի մասին նա գրում է, որ դրանք «...իրենց բազմատեսակ մանր տեղեկություններով մոգակի գույնզգույն քարեր են, որոնցից արվեստագետը ի մի բերելով և օգտագործելով հարկավորը իր նպատակի համար» կարող է մեծ ընդհանրացումներ անել⁶:

Ձեռագրերի ուսումնասիրությունը Գ. Հովսեփյանը չէր սահմանափակում միայն էջմիածնի վանքում եղած օրինակներով: Նա շրջում էր Հայաստանում (Արցախ, Կարս, Արագածոտն, Գանձակ, Լոռի, Զիանշիրի, գավառի մի մասը և այլուր) և ձեռագրեր էր հավաքում⁷: Հավաքում էր նաև կաֆաներ, հայերին վերաբերող պարսկական ու թուրքական ֆերմաններ: Ձեռագրեր էր ուսումնասիրում Բեռլինի ազգային Մատենադարանում, Կ. Պոլսում՝ Օրթագյուղի Անտոնյան միաբանության և Ղալաթիոս և Լուսավորիչ ազգային Մատենադարաններում, Երուսաղեմի սբ. Հակոբյանց վանքի Մատենադարանում և այլուր: 1914 թ., Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի հանձնարարությամբ (Ն. Մառի միջնորդությամբ հիման վրա), Գ. Հովսեփյանը մեկնում է Փոքր Ասիայի հայաշատ քաղաքները՝ հայ մանրանկարչությանն առնչվող նյութեր հավաքելու: Ձեռագիրը, ինչպես ինքն էր բնորոշում «... իմ կյանքի մի

⁶ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Դեպի լույս և կյանք: Անթիլիաս, 1947, էջ 235:

⁷ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան, Ցիշատակարանը Ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ ԺԴ:

⁸ 1920-ական թթ., իր մոտ պահպանվող 50 անուն ձեռագրերը (զանձարան, գավազանագիրք, ճաշոց, ճառքնոց, կանոնագիրք, հաշմամուրք, քարոզգիրք, շարակնոց և այլն), Գ. Հովսեփյանը հանձնել է Մատենադարանին: Այդ մասին տես՝ Օ. Եզանյան, Գարեգին եպ. Հովսեփյանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն: «Էջմիածին», 1973, № 8, էջ 35—36:

⁴ Թիֆլիս, 1892:

⁵ Օր. «Ժողովրդական բանահյուսության հետքերը միջնադարյան տաղարաններում», «Արարատ», 1898, էջ 544—551, 1899, էջ 44—47:

մասն է, իմ հոգու հետ կապված, իմ էությունը»⁹:

Ձեռագիրն այն անսպառ աղբյուրն էր, որը հնարավորություն էր տալիս նրան գիտա-հետազոտական ուսումնասիրություն կատարել միջնադարյան մշակույթի կարեւոր հուշարձանների գրչության նյութի (պապիրոս, մագաղաթ, թանաք, գրիչ և այլն), գրելաձևի, գրչության կենտրոնների, գրչության արվեստի, մանրանկարչության, կազմի և բազմաթիվ այլ հարցերի շուրջը: «Մեր ազգային ամենամեծ հարստությունը, որ ժառանգություն ենք ստացել մեր հայրերից, ձեռագրերի ժողովածուներն են: Ուրախ ենք, որ այդ հարստության ամենամեծ մասը գտնվում է մեր հայրենիքում»,—գրել է Գ. Հովսեփյանը (Մատենադարանի տպավորությունների մատյան, 1945 թ. 18 օգոստոսի, Երևան): Դեռևս դարասկզբին նա հասարակության ուշադրությունը հրավիրեց Էջմիածնի վանքի Մատենադարանի վրա (1901), ձեռնարկեց նրան գիտական տեսք տալու աշխատանքը, ուսումնասիրության նյութ դարձնելով նաև հին հայկական Մատենադարանները (Տաթև, Արգինա, Կիլիկիա, Հաղբատ, Սանահին, Գլաձոր և այլն)¹⁰:

Գ. Հովսեփյանի հետաքրքրությունների մեջ առանձնակի տեղ են գրավում ճարտարապետությունն ու հնագիտությունը: Նա մասնակցել է Գառնու ավերակներն ուսումնասիրող Նիկողայոս Մառի հնագիտական արշավախմբին, Անիի պեղումներին, հայտնաբերել է այժմ արդեն հանրահայտ դարձած Տրդատի հուճարեն վիմագիր արձանագրությունը, Բրդաձորի խաչքարի արձանագրությունը, Եղեգիսի հրեական արձանագրությամբ դամբանաքարը: Հավաքած նյութի հիման վրա նա կազմեց վիմական արձանագրությունների ժողովածու (անտիպ, Անթիլիաս, Գ. Հովսեփյանի արխիվ): Գ. Հովսեփյանն առաջինն էր, որ հատուկ ուշադրություն նվիրեց Բաշ-Ապարանի բազիլիկ եկեղեցու վրա, ուսումնասիրեց Պետրղանի, Երերուքը, Հավուց թաղը, Վայոց Ձորի հուշարձանները: Նյութն ընդգրկեց բազմաթիվ աշխատություններում, բայց նշանակալից մենագրական ուսումնասիրություններ շարադրեց նվիրված հայ տաճարների գմբեթավորմանը՝ «Պողեպանքը և

գմբեթավորումը նախնական հայ տաճարներում» խորագրով:

Հարցադրումն ինքնին նորություն էր հայ իրականության մեջ, իսկ ընդգրկված նյութը, նրա բազմակողմանի ուսումնասիրությունն ու ընդհանրացումները մի նոր աստիճանի բարձրացրին հայ ճարտարապետության պատմության գնահատությունը: Այդ առթիվ, Սիրարիի Տեր-Ներսեսյանը հետագայում գրեց. «Պողեպի եկեղեցին ուսումնասիրված չէր, ոչ հայ մասնագետ Թորոս Թորամանյանի և ոչ ավստրիացի գիտնական Ստրիկովսկիին կողմն: Իր «Պողեպանքը և գմբեթավորումը նախնական հայ տաճարներում» ուսումնասիրության մեջ՝ Գարեգին Վեհափառը կցայտեցնե ամբողջ կարևորությունը այս շենքին՝ հայկական ճարտարապետության համար: Ըշտեղով հիմնադրին իրեն անձնավորությունը և գտնելով թվականը, ուր ապրած է անկախ, ցույց կուտա, թե Զ դարու այս եկեղեցին Հայաստանի մեջ պահված ամենեւն հին գմբեթավոր եկեղեցիի նմուշն է, և կուտա նաև ուրիշ փաստեր ճարտարապետության այս ձևի գործածության»¹¹:

Գ. Հովսեփյանի բոլոր ուսումնասիրություններում պատմությունը, ձեռագրագիտությունը, ճարտարապետությունը, հնագիտությունը և արվեստի բազմապիսի ճյուղերը հանդես են գալիս միասնական շաղկապվածությամբ, որը նորություն էր հնագիտության մեջ: Դրա լավագույն օրինակն է Գ. Հովսեփյանի հիմնական աշխատություններից մեկը՝ «Խաղբակյանք կամ Պողոշյանք հայոց պատմության մեջ» պատմագիտական ուսումնասիրությունը, որը արժանացավ «Թարգմանչաց-Դուրյան» գրական մրցանակի (Երուսաղեմ) և որը Ն. Ադունցը գնահատեց որպես «Հայ մշակույթի պատմության մի խոշոր նպաստ»¹²:

Աշխատանքը բաղկացած է երեք հատորից, որոնցում տոհմի պատմությունը սկսվում է 12-րդ դ. երկրորդ կեսից և հասնում մինչև 18-րդ դ.: Իսրայել Օրին: «Պողոշյանք այս վերջին շառավիղը, որով փակվում է նրանց նվիրված այս աշխատության պատ-

⁹ Դերենիկ Էպիսկոպոս, Հուշեր Գարեգին կաթողիկոսին, օրագրի էջեր: Անթիլիաս, 1955, էջ 43:

¹⁰ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Մատենադարանները հին հայոց մեջ: «Պաշար», Նոր տարվա բացառիկ, Բոստոն, 1946:

¹¹ Ս. Տեր-Ներսեսյան, Այնարկ մը Գարեգին Հայրապետի գիտական աշխատություններում վրա: «Հասկ», Անթիլիաս, 1952, էջ 270—274:

¹² Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պողոշյանք հայոց պատմության մեջ: Պատմագիտական ուսումնասիրություն: Մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, Մասն երկրորդ, Երուսաղեմ, 1942, հատոր Գ., Նյու-Յորք, 1942—48, վերահրատարակվել է նաև մեկ գրքով Լիբանանում (Անթիլիաս) 1969 թ.:

մական մասը, իր զգալի հետքն է թողել հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մեջ, մեր երկրի և ժողովրդի բաղդը կապելով ռուս մեծ ժողովրդի հետ», — գրում է հեղինակը¹³։ Հետագա հատորները նվիրվելով Պոռչյանների շինարարական ու մշակութային գործունեությանը, Գ. Հովսեփյանը փաստորեն ուսումնասիրության նյութ է դարձնում նրանց տոհմական տարածքի վրա կառուցված հուշարձանները (Կեչառիս, Գեղարդավանք, և Ստեփանոս, Թանահատի վանք), կրթության օջախները (Գլաձորի համալսարանը և այլն), նրանց հիմնողների գործունեությունը (Նչեցի), ժամանակի ձեռագրերը (հիշատակարաններ, մանրանկարներ), անդրադառնում գերեզմանական կոթողներին ու մանր արվեստներին։

«Ես ավերակների մեջ կյանք և ոգի եմ գտնում, լեզու, երգ, բանաստեղծություն եմ գտնում» — գրում էր նա և, իրոք յուրովի սեր, հարգանք ու նվիրվածություն կա Գ. Հովսեփյանի ուսումնասիրություններում։ Միաժամանակ, նրա աշխատանքներում անհանգստություն կա հայ մշակույթի հուշարձանների կորստյան նկատմամբ, նրանց մոռացության մատնելու նկատմամբ, որտեղ նա առաջնորդվում էր այն գիտակցությամբ, թե «այն ազգը», որ պատմություն չունի, իր անցյալի մասին լուսավոր և պայծառ գիտակցություն, ապագա ունենալ կարող չէ» և անհանգստացած կոչ արեց. «Անհետ կորչում են» (1912)¹⁴։ Որպեսզի չկորչեն, ձեռնարկեց նաև հայ ազգագրական թանգարանի ստեղծմանը։

1917 թ. սկսեց հավաքագրել հայ գաղթականների միջոցով Էջմիածին հասած կենցաղային իրերը, որի մասին Ն. Մառին գրում էր. «Նկատելով, որ ներկա գաղթականության հետ մեր ժողովրդի տարազն ու նիստուկացը, զարդն ու զարդարանքը, արվեստը, բանահյուսությունը, քարքառները վտանգի են ենթարկված, հաջողեցրի մի փոքրիկ գումար ձեռք բերել և Շեմարանի կարող ուսուցիչներից մի հանձնաժողով կազմել այդ խնդիրներով զբաղվելու։ Մի տարվա ընթացքում մի չնչին գումարով (600 ռ.) հաջողվել է մեզ արդեն պատկանելի մի ժողովածու կազմել, որ դրսում տասնյակ հազարներով ձեռք բերել կարելի չէ։ Այժմ տրամադրելի է ինձ ավելի մեծ գումար, և հույս ունեմ, թե կարճ ժամանա-

կից հետո հնարավորություն պիտի ունենամ մի փոքրիկ ազգագրական թանգարան կազմելու չափ նյութ ունենալ»¹⁵ (հետագայում նույնը ձեռնարկեց Անթիլիասում՝ 1947 թ.)։

Եվ պատահական չէ, որ Գ. Հովսեփյանն ընտրվել է Մոսկվայի կայսերական հնագիտական ընկերության կովկասյան բաժանմունքի իսկական անդամ (1902), Պետերբուրգի կայսերական հնագիտական ընկերության անդամ (1912)։ Նա հայկական ազգագրական հանձնաժողովի նախագահն էր (1917), Հայաստանի հնությունների և գեղարվեստի պահպանման կոմիտեի անդամ (1921), Էջմիածնի գիտության ինստիտուտի գիտաշխատող (1921), Երևանի համալսարանի Արվեստի պատմության դոցենտ, ապա՝ պրոֆեսոր (1921), Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերության վարչության անդամ (1924) և այլն։

Գ. Հովսեփյանը հայ իրականության մեջ արվեստի առաջին պրոպագանդիստներից էր, ոչ միայն որպես գիտնական, այլև՝ հրապարակախոս։ Դասախոսություններ էր կարդում հայկական մանրանկարչության, գրչության արվեստի և գրի զարգացման նյութի շուրջը. Բաքվում (1911), Բեռլինի հայ-գերմանական ընկերության բացման հանդեսին (1914), Պետերբուրգի գեղեցիկ արվեստների հայկական ընկերության կազմակերպած երեկոյին (1914), Թիֆլիսի ժողովարանում (1914), Քամոյան եկեղեցում (1926), Փարիզի միջազգային բյուզանդագիտական կոնգրեսում (1948) և այլն։ Վերջին տարիներին ապրելով Հայրենիքից հեռու, նա պրոպագանդում էր Սովետական Հայաստանի հաջողությունները։ Ավելին։ Սփյուռքահայությունը երբեք այդքան համախմբված չէր եղել Սովետական հայրենիքի շուրջը, քան այն տարիներին, երբ այնտեղ ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Գարեգին Հովսեփյանը, շատ հաճախ, հանդիպելով դժվարությունների։

Ասորիճակ ակտիվ կյանքի կարևորագույն մասն են կազմել նաև նրա գիտական ուսումնասիրությունները, որոնք օժտված են բնորոշ մի առանձնահատկությամբ. Գ. Հովսեփյանը յուրաքանչյուր երևույթ դիտում է պատմա-համեմատական տեսանկյունից՝ օգտագործելով թեմային վերաբերվող բոլոր հիմնական ու հարակից տվյալները։ Սա հասկանալի է ու արդարացված, եթե նկատի ունենանք, որ Գ. Հովսեփյանը շատ հա-

¹³ Նույնը։ Մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 290։

¹⁴ «Հովիտ», շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1912, № 43, էջ 679—680։

¹⁵ Մատենադարան, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, թղթ. 96, վավ. 76։

ճախ առաջինը էր ուսումնասիրության
նյութ դարձնում հայ մշակույթի այս կամ
այն երևույթը և, քննական է, ձգտում էր հա-
մոգել, հաստատել իր հարցադրումները:
Այսօրինակ սինթետիկ ուսումնասիրության
արդյունք էր «Գրչության արվեստը հին
հայոց մեջ» մեծածավալ աշխատությունը¹⁶,
որը Հ. Աճառյանը դասեց Դ. Ալիշանի ու
Հ. Տաշյանի աշխատությունների շարքը,
գրելով. «Հայ հնագրության պատմությունը
ուսումնասիրելու համար ամեն տեսակի
նմուշների լավագույն հավաքածուն կազմել
է Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը»¹⁷:
Ընդգրկելով Երուսաղեմի Զիթենյաց լեռան
խճանկարի արձանագրությունից (Զ—է
դարեր) մինչև ԺԸ դարը ստեղծված որմ-
նանկարների, ձեռագրերի, մետաղի ու քա-
րի վրա եղած արձանագրությունները, Գ.
Հովսեփյանը ուսումնասիրությունների նոր
հնարավորություններ ստեղծեց պատմա-
բանների, գրականագետների ու լեզվաբան-
ների համար: Բարձր գնահատելով աշխա-
տանքի լրջությունը, նրա գիտական ար-
ժանիքները, Հ. Աճառյանը գրում է, որ
«կարող ենք համարձակ կերպով հեղինա-
կին կոչել հայ հնագրության մեծ վար-
պետ»¹⁸: Գ. Հովսեփյանի գիտական վաս-
տակը հարստացնելու են գալիս այնպիսի
կարևոր աշխատություններ, ինչպիսիք են
«Միսիթար Սաանեցի (Կերմանցի) (Վա-
ղարշապատ, 1899), «Հովասափ Սեբաս-
տացի» («Արարատ» ամսագիր, 1918, էջ
226—261), «Խոսրովիկ թարգմանիչ և եր-
կասիրությունը նորին» (Վաղարշապատ,
1903), «Թովմա Մեծոփեցու կյանքը» (1914,
Վաղարշապատ), «Միսիթար Այրիվանցի»
(Երուսաղեմ, 1931) և այլ գործեր:

Գարեգին Հովսեփյանի նախասիրություն-
ներում առանձնակի տեղ է գրավում նաև
կերպարվեստը:

Ձեռագրերի ուսումնասիրությունը նրա
մոտ անսահման մի հետաքրքրությունն ա-
ռաջացրեց դեպի մանրանկարչությունը, էջ-
միածնի Մատենադարանի արխիվային վա-
վերագրերը հիմք հանդիսացան անդրա-
դառնալու Հովնաթանյանների արվեստին:
Երուսաղեմի սբ. Հակոբյանց վանքում կա-

տարած պրպտումները հատուկ վերաբեր-
մունք առաջացրին դեպի Հովհաննես պատ-
կերաբանի նկարները: Նրա հետաքրքրու-
թյան շրջանակներն ընդգրկել են գերեզ-
մանական հին կոթողները, խաչքարերը,
դրամագիտությունը, ինչպես նաև մանր
արվեստները. ասեղնագործություն, ոսկեր-
չություն, փայտի գեղարվեստական փորա-
գրություն և այլն:

Մանրանկարչության ուսումնասիրությու-
նը նրա կյանքի գործն էր: Նրա նպատակն
էր «հայ մանրանկարչության արվեստի
նյութերի և ուսումնասիրությունների կար-
գավորյալ աշխատությամբ... նույնչափ հե-
տաքրքրություն զարթեցնել և գնահատելի
դարձնել, որչափ հայ ճարտարապետությու-
նը»¹⁹:

Մանրանկարչության ուսումնասիրությու-
նը Գ. Հովսեփյանը սկսեց առանձին հու-
շարձանների նվիրված աշխատանքով: Ա-
ռաջինը Ծղրության ճշմարտության Ավետարանի
նվիրված փոքր հոդվածն էր²⁰, որով գալիս
էր հաստատելու, որ հայ մանրանկարչու-
թյան արվեստը ոչ թե 10-րդ դ. ծնունդ է,
այլ ունի առավել հին սկզբնավորություն:
Աստիճանաբար, ուսումնասիրությունների
և նոր նյութերի հայտնաբերման շնորհիվ,
Գ. Հովսեփյանը ոչ միայն հաստատում է
իր ենթադրությունները, այլև հարևան ժո-
ղովուրդների արվեստների համեմատու-
թյան մեթոդով անդրադառնում հայ ման-
րանկարչության ծագման, զարգացման ու
ինքնատիպության հարցերին: Հետագայում
դրանց ավելանում են մանրանկարների
պատկերագրությունը, նրանց ոճական ու
գեղարվեստական առանձնահատկություն-
ների բացահայտումը: Առանձին ձեռագրա-
յին հուշարձաններից²¹ Գ. Հովսեփյանը
գնում է դեպի ընդհանրացնող մեծագրու-
թյունների ստեղծումը: Նա առաջինը գի-
տական ու հետևողական ուսումնասիրու-
թյան նյութ դարձրեց միջնադարյան հայ
կերպարվեստի առաջնակարգ քննադատ-
ներից մեկը, որի արդյունքը հանդիսացավ
«Քարտեզ հայ մանրանկարչության» մեծա-
ծավալ աշխատությունը (120 գումար և
8.000 միագույն ներդիրներով: Անտիպ,

¹⁶ Լույս է տեսել մեկ հատորը միայն՝ Մասն Գ,
Քարտեզ հայ հնագրության (հայ գրի գյուտի 1500
ամյակի առթիվ), Վաղարշապատ, 1918. Ա և Բ
հատորները պահպանվում են Գ. Հովսեփյանի ար-
խիվում (Աթոքիսա):

¹⁷ Հ. Աճառյան, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփ-
յանի իբրև հայ հնագրության մեծ վարպետ: «Էջ-
միածին», 1952, № 1, էջ 31—33:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Դեպի լույս և կյանք: Աթոքիսա, 1974, էջ 294.

²⁰ «Արարատ», 1898, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ
519:

²¹ Մի ձեռագիր Ավետարան: «Նյութեր և ուսում-
նասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատ-
մության», Բ պրակ, Նյու-Յորք, 1948, էջ 45—59.
Համառոտ տեղեկություններ էջմիածնի մի քանի
մանրանկարների մասին: «Անահիտ», Փարիզ, 1911,
№ 5—6, էջ 97—115:

պահպանվում է Գ. Հովսեփյանի արխիվում, Անթիլիաս):

Գ. Հովսեփյանը հայ մանրանկարչության արվեստի պատմությունը բաժանում էր երեք հատվածի՝

ա) Հայ մանրանկարչությունը Մեծ Հայքում, մինչև Բագրատունյաց անկումը, (ԺԲ դարի կեսերը):

բ) Կիլիկիան շրջանը, որ հայ գրչության և մանրանկարչության ոսկե դար էր համարում:

գ) ԺԳ—ԺԷ դարերի մանրանկարչությունը, որն ավարտվում է եվրոպական արվեստի ազդեցություններով ստեղծված ձեռագրերի նկարներով²²:

Գիտնականի երկար տարիների աշխատանքը հնարավորություն տվեց նրան որոշակի դպրոցներ տեսնել հայկական մանրանկարչական արվեստի պատմության մեջ, դասակարգել գրքի գեղանկարչությունը ոչ միայն ըստ նրա պատմական տվյալների, այլև՝ գեղարվեստական առանձնահատկությունների: Տարիների փորձը նրան հնարավորություն տվեց առանձին մի աշխատություն գրել մանրանկարչական մեկ դպրոցի մասին՝ «Երզնկայի մանրանկարչական դպրոցը» խորագրով (անավարտ, պահպանվում է Անթիլիասում, Գ. Հովսեփյանի արխիվ), որի մասին զեկուցում հղեց Փարիզի բյուզանդագիտական համաժողովին (1948, հուլիս):

Գ. Հովսեփյանը առաջինը հրապարակեց հայ մանրանկարչության տասնյակ հուշարձաններ, բազմաթիվ նոր նյութեր, շրջանառության մեջ դրեց մանրանկարիչների, ծաղկողների ու գրիչների բազմաթիվ նոր անուններ²³: Հայ մանրանկարչությունը նա դիտում էր ազգային մշակույթի ընդհանուր զարգացման մեջ: Ուշագրավ է, որ առաջինը Գ. Հովսեփյանն անդրադարձավ քանդակների ձևավորման ու նկարագրողման արվեստին, որպես մանրանկարչության յուրատիպ դրսևորման:

Էջմիածնի վանքի արխիվներում Սիմեոն և Ղուկաս կաթողիկոսների ժամանակներից պահպանվող վավերագրերը, Գ. Հովսեփյանի նախափորությունների մեջ ներգրավեցին նաև 17—18-րդ դդ. հայ կերպարվեստի հարցերը: Առաջին անգամ Գ. Հովսեփյանն անդրադարձավ Էջմիածնի տաճարի նկարազարդմանը, նրա պատմա-գեղարվեստա-

կան արժեքավորման հետ շրջանառության մեջ դրեց Հովնաթանյան տոհմի տաղանդավոր նկարիչներից մեկի՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի անունը (1730-ական թթ.—1801)²⁴: Վավերագրերից («Պատմություն ինչ գլխավոր բանից հարկադրացի ժամանակա տեսան Ղուկասու կաթողիկոսի և պիսկոպոսի», «Արարատ», 1901 և «Ա. Էջմիածնա տաճարի պատկերագրությունը Սիմեոն կաթողիկոսի ժամանակ», «Անահիտ», 1911) մինչև նկարազարդումների պատմական, բանասիրական ու գեղարվեստական վերլուծություններ («Էջմիածնի տաճարի նկարազարդումն ու ծաղկազարդումը ԺԷ—ԺԸ դարերում», Անթիլիաս, 1951)—այսպիսին է Գ. Հովսեփյանի հետևողական հետաքրքրությունը դեպի Էջմիածնի տաճարի նկարազարդումը: Նրա աշխատությունները խթան հանդիսացան, որպեսզի նույն այդ ժամանակներում դրան անդրադառնան նաև Ն. Ալիյանն ու Ա. Չոպանյանը:

Գ. Հովսեփյանը զգում էր 17—18-րդ դդ. հայ կերպարվեստի պատմա-գեղարվեստական արժեքը: Զգում էր, որ այն նոր երեվույթ և գեղագիտական նոր որակ է հայ արվեստի պատմության մեջ: Եվ երբ 1911 թ. Մ. Օրմանյանի խորհրդով մեկնեց Երուսաղեմ՝ ձեռագրեր ուսումնասիրելու²⁵, ծայրահեղ ծանրաբեռնված օրերում ժամանակ էր գտնում նկարագրելու, արձանագրություններն արտագրելու և ուսումնասիրելու սթ. Հակոբյանց վանքի պատերի վերին հատվածներում տեղադրված տերունական նկարները: Գ. Հովսեփյանը հայ արվեստի պատմության համար հայտնագործեց ոչ միայն նկարները, այլև նրանց

²⁴ Վախտանգ որդի Ումեկյաց և նորա տոհմը: «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պրակ Ա, 1935, Երուսաղեմ, էջ 1—14, Իզմատիոս մանրանկարիչ և շոտթկաց տոհմը: «Սիմեոն» ամսագիր, 1933, հունիս-հոկտեմբեր, «Հաղորատի դպրոցի մի գլուխ-գործոց»: «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», պրակ Ա, 1935, Երուսաղեմ, էջ 41—75: «Մոմիկ Սարկավագ» (գրիչ, նկարիչ և արձանագործ—1297—1332). «Նաիրի» ամսագիր (Հալեպ), 1947, № 4, էջ 115—121. Թեոդորոս գրիչ և նկարիչ. «Կյանք և գիր» տարեգիրք, Գաֆիթ, 1948, էջ Ա—2, Գագիկ Կարսեցու ընտանեկան պատկերը. «Հասկ» տարեգիրք, Անթիլիաս—Լիբանան, 1957, էջ 22—24, և այլն:

²⁵ Арх. Гарегин Овсепян, Поездка в Иерусалим летом 1911 года. «Христианский восток», СПб., 1912, т. I, вып. I, стр. 37—40.

²² Համառոտ զեկուցում հայ մանրանկարչության նվիրված մեր աշխատանքի մասին: «Անի» ամսագիր (Բելրուք), 1948, № 12, էջ 618—625:

²³ Մանրանկարչության արվեստը հայոց մեջ, «Լուսն», Թիֆլիս, 1902:

հեղինակին՝ տիրացու, պատկերահան Հովհաննեսին, որն ապրել ու ստեղծագործել է 18-րդ դ. առաջին կեսում²⁶: (Երուսաղեմում Գ. Հովսեփյանի ուշադրությունը գրավեց նաև միջնադարյան վրաց դասական գրականության խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ Ծոթա Ռուսթավելու նկարը, որի մասին նա գրում է դեռևս 1912 թ. երուսաղեմյան ճանապարհորդության հաշվետվության մեջ)²⁷: Նամակներից մեկում արդեն յոթանասունամյա Գ. Հովսեփյանը հույս է հայտնում, որ կուզենա գնալ Պարսկաստան, որպեսզի «Սպահանի հայոց Ժէ դարի գեղարվեստական մեծ շարժման պատմությունն ամբողջացնել, ձեռագրական մանրանկարչության շատ մեծ նյութ ունիմ ալը շրջանի հետ կապված»²⁸:

Գ. Հովսեփյանին հետաքրքրել է նաև նոր ժամանակների արվեստը: Մտերիմ էր մի շարք արվեստագետների հետ, Վ. Սուրենյանցի (Գ. Հովսեփյանի համար մանրանկարներ է ընդօրինակել), Ա. Ֆեթվաճյանի (նկարել է Անիի տարազները), Փ. Թերլեմեզյանի (ընդօրինակել է Աղթամարի բարձրաքանդակները), Հմ. Արծաթյանյանի (կատարել է Նոր Նախիջևանի ձեռագրերի մանրանկարների ընդօրինակություններ), Ե. Թադևոսյանի (Կ. Պոլսում և Երուսաղեմում ընդօրինակել է մանրանկարներ ուղեկցելով Գ. Հովսեփյանին ճանապարհորդության ժամանակ), բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր նաև Հ. Գյուրջյանի, Վ. Ախիկյանի, Ս. Խաչատրյանի²⁹, Է. Ծաֆինի, Ռ. Ծիշմանյանի, Մ. Սեդրալյանի³⁰ և սփյուռքահայ բազմաթիվ ար-

վեստագետների հետ: Հ. Գյուրջյանը Փարիզում քանդակել է Գ. Հովսեփյանի դիմաքանդակը (Հայաստանի պետական պատկերասրահ): Լսելով նրա մահվան լուրը (1948), Գ. Հովսեփյանը գրում էր Ա. Չոպանյանին. «Թերթերի մեջ կարդացի արձանագործ Գյուրջյանի մահը մեծ ափսոսանքով. դեռ երիտասարդ էր և կարող էր նոր գործեր ունենալ»³¹: Մտերիմ էր Մ. Սարյանի հետ, որը բուն ցանկություն ուներ մասնակցելու Գ. Հովսեփյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվող «Գաղթածության թանգարանի» ստեղծմանը³²: Այդ գործում գիտնականի օգնականները դարձան Վ. Սուրենյանցն ու Լ. Հազարապետյանը:

Գ. Հովսեփյանը հատկապես բարեկամական ջերմ հարաբերությունների մեջ էր Ե. Թադևոսյանի հետ (1870—1936):

Ծանոթությունը կարող էր տեղի ունենալ 1891—92 թթ., երբ Գ. Հովսեփյանը միաբան էր, դասավանդում էր Գևորգյան ճեմարանում, որտեղ որպես նկարչության ուսուցիչ էր հրավիրված Ե. Թադևոսյանը: Ծանոթությունը վերածվեց մտերմության, երբ Գ. Հովսեփյանն առաջարկեց Ե. Թադևոսյանին մեկնել Պաղեստին՝ Երուսաղեմ: Կ. Պոլսում հետաքրքիր օրեր անցկացրին Բերայի Լալե փողոցի պանսիոնում, որտեղ նրանց երեկոները շուք էին ստանում Կոմիտասի ու նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի այցելություններից: Ե. Թադևոսյանը Գ. Հովսեփյանի համար ընդօրինակեց բոլոր անհրաժեշտ մանրանկարները և միաժամանակ, Էյուդների մի ամբողջ շարք ստեղծեց, որոնց մասին նամակներ էր գրում իր ռուս բարեկամին՝ Վ. Դ. Պոլինովին: Հավանաբար, Ե. Թադևոսյանը Գ. Հովսեփյանին ծանոթացրել է Վ. Պոլինովի հետ, քանի որ նամակներում ակնարկներ կան այդ մասին: Ե. Թադևոսյանի միջնորդությամբ Վ. Պոլինովը կազմեց Էջմիածնում Գ. Հովսեփյանի կողմից հիմնադրվող թանգարանի նախագիծը: Այդ առթիվ Ե. Թադևոսյանը գրում էր. «Մեզ համար մեծ պատիվ է, որ Պոլինովի պես մարդն առանց վարձատրության խոստանում է ծրագիր տալ»³³: Եվ երբ Գ. Հովսեփյանը հող-

²⁶ Տիրացու Հովհաննես տաղանդավոր նկարիչ Ժէ դարու առաջին քառորդում: «Գեղարվեստ» (Թիֆլիս) 1917, № 6: «Հասկ» հայագիտական տարեգիրք (Անթիլիաս-Լիբանան):

²⁷ Арх. Гарегин Овсепян, Поездка в Иерусалим летом 1911 года. «Христианский восток», СПб., 1912, т. I, вып. I.

²⁸ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, 28 հունիսի 1947 թ.:

²⁹ Նկարիչ Սարգիս Խաչատրյան: «Հասկ» հանդես (Անթիլիաս-Լիբանան), 1947, ապրիլ, էջ 98—100:

³⁰ Նրան հոդված է նվիրել՝ «Նկարիչ Մ. Սեդրալյան, անդորր խաղաղության և հեռանկարի երգիչը», «Հայաստանաց եկեղեցի», Նյու-Յորք, 1940, 1 հունվարի, № 7, էջ 84—87: Հոդվածի առթիվ նկարիչը Ֆլորիդայից նամակ է հղել Գ. Հովսեփյանին, շնորհակալություն հայտնելով պատկերավոր և հոգուց քիմոլ տողերի համար: Նույն տեղում, 11 մայիսի, էջ 80—81:

³¹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, № 3731, 5 ապրիլի 1949:

³² Մ. Սարյանի նամակը Գ. Հովսեփյանին: 28 մարտի 1916 թ., «Էջմիածին», 1972, № 5, էջ 17—18:

³³ Մատենադարան, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ, թղթ. 95, վավ. 757, 8 դեկտեմբերի 1919 թ.:

ված գրեց Ե. Թադևոսյանի մասին (1928)³⁴, հաստիկ շեշտեց Վ. Պոլիմովի արվեստի դերը հայ նկարչի ստեղծագործության ձևավորման հարցում: Գ. Հովսեփյանն առաջինն էր, որ գնահատեց Թադևոսյան-նկարչի արվեստի էությունը, նրա գեղանկարչական մտածողության ինքնատիպությունը: 1934 թ. մայիսի 12-ին Երևանում բացվեց Ե. Թադևոսյանի էությունների ցուցահանդեսը (որոնցից պաղեստինյան շարքի ստեղծմանն ակնհայտ էր եղել Գ. Հովսեփյանը), իսկ նույն թվականի հունիսին Գ. Հովսեփյանը գրեց մի նոր հոդված «Անահիտ» ամսագրի համար³⁵, Ա. Չոպանյանին հասցեագրված նամակով, որտեղ կան հետևյալ տողերը. «Թեպետ մասնագետ չեմ նոր արվեստի մեջ բայց սերս ու հարգանքս դեպի Թադևոսյանը ստիպեց ինձ գրել այդ փոքր գնահատականը: Կարծում եմ ցուցահանդեսի էությունն ու գնահատականը սխալ չէ հասկացած իմ կողմից»³⁶:

Հայ կերպարվեստի երրորդ քննադատը, որ նույնպես կարևոր տեղ է գրավում Գաբելին Հովսեփյանի գիտական ժառանգության մեջ՝ կիրառական արվեստն է (մանր արվեստը, ինչպես բնորոշում էր ինքը):

Կիրառական արվեստի ուսումնասիրման ավանդներ չունեն հայ իրականությունը: Գ. Հովսեփյանը ստեղծեց այն ուսումնասիրելու իր մեթոդը կուլտուր-կենցաղային, պատկերագրական և տեխնիկական հատկանիշներով արվեստի օրինակները ներկայացնելու մեթոդը: Գ. Հովսեփյանն իր ձեռքի տակ ուներ մանր արվեստների բազմաթիվ իրեր, բայց նրա գեղագիտական բարձր կուլտուրան և ճաշակը ստիպում էին խիստ ընտրություն կատարել և շեշտը դնել հիրավի գեղարվեստորեն բարձրարժեք ստեղծագործությունների վրա: Նա առաջինը հրապարակեց Հայաստանի տարբեր շրջաններում հավաքած լամպարները, ճրագներն ու ջահերը³⁷, ընդհանրություններ տեսնելով անտիկ և բյուզանդական արվեստների հետ³⁸: Հետագայում կգրի ձեռագրերի կազմերի (կաշի, արծաթ, թանկար-

ժեք քարեր), փայտե դռների ու գրակալների, ասեղնագործ վարագույրների ու զանազան իրերի մասին, և այդ ամենի մեջ կարևոր ուսումնասիրությունը կնվիրի 1300 թ. ստեղծված «Խոտակերաց սուրբ Նշանին» (Թիֆլիս, 1912), որտեղ գիտնականը տեսնում էր բյուզանդական և արեւելա-քրիստոնեական արվեստների ազդեցությունը՝ տեղական վառ արտահայտություններ: Գիտնականի աշխատանքն արժանացավ Ն. Մատի բարձր գնահատականին³⁹: Նա առաջինն էր, որ դասակարգեց ու արժեքավորեց գերեզմանական կոթողները, բնորոշեց նրանց տեղը հայ արվեստի պատմության մեջ, անդրադարձավ խաչքարերին՝ արվեստի զուտ տեղական արտահայտությանը, բնորոշելով նրանց առանձնահատկությունները, մոտիվների զարգացման էվոլյուցիան⁴⁰:

Գ. Հովսեփյանն իր բոլոր աշխատություններում մեկնաբանում է իրերի մակագրությունները, ճշտում կատարման ժամանակը, պարզաբանում պատկերագրական հատկանիշները, տեխնիկական առանձնահատկությունները: Գ. Հովսեփյանի հրապարակումների շնորհիվ գիտական շրջանառության մեջ մտան կիրառական արվեստի բազմաթիվ իրեր, այդ թվում. «Հավուց Թադևոսի Ամենափրկիչը»⁴¹, Էջմիածնի մեծ խորանի ասեղնագործ վարագույրը⁴², Գրիգոր Լուսավորչի խաչվառը, Աստվածատուր կաթողիկոսի գահի ծածկոցը, Փիլիպոս կաթողիկոսի վարագույրը⁴³ Նժ 1759 Նժ ձեռագիր ժողովածուի կազմի մեջ պահպանված Սասանյան կտորը⁴⁴, զանազան կազ-

³⁹ Крптика. «Христианский восток», СПб., 1912, т. I, вып. II, стр. 239—240.

⁴⁰ Գերեզմանական հին կոթողները և նրանց հնագիտական արժեքը հայ արվեստի պատմության համար: «Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության», Գ. պրակ, Նյու-Յորք, 1944, էջ 46—127:

⁴¹ Հավուց Թադևոսի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձանները հայ արվեստի մեջ: Երուսաղեմ, 1937: Նվիրված է ակադեմիկոս Ն. Մատի հիշատակին:

⁴² Էջմիածնի մեծ խորանի ասեղնագործ վարագույրը: «Անահիտ», Փարիզ, 1935, № 3—5:

⁴³ Образчики армянских церковных вышивок. «Христианский восток», СПб., 1916, т. V, стр. 14—21.

⁴⁴ Սասանյան կերպարի կտոր Էջմիածնի թիվ 1759 Նժ ձեռագրի կազմի մեջ: «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1935, № 5—7, էջ 259—263: Ձեռագիրը՝ «Գործք և թուղթք առաքելոց» խորագրով սխախաղվում է Երևանի Մատենադարանում: Ձև. № 6263:

³⁴ Նկարիչ Եղիշ Թադևոսյան: «Տաթև», տարեգիրք, գրականության և արվեստի, 1930 թ., «Էջմիածին», 1971, № 3:

³⁵ Եղիշ Թադևոսյանի էությունների ցուցահանդեսում: «Անահիտ» Փարիզ, 1935, № 1—2, էջ 23—29:

³⁶ Ե. Չոպանյան անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ, № 3719, 22 օգոստոսի, 1934 թ., Էջմիածին:

³⁷ Ամբողջը նվիրեց Էջմիածնի թանգարանին:

³⁸ Հնությունը նշառվում: «Տարագ», 1909, № 1, էջ 8—9:

մեր⁴⁵, Սևանի Առաքելոց վանքի⁴⁶ և Տարոնի Առաքելոց վանքի գեղարվեստական շքեղ փորագրված դռները⁴⁷ և այլն: Կերպարվեստի այս ճյուղը Գ. Հովսեփյանը դիտում էր որպես ժողովրդական մտածողության յուրատիպ արտահայտություն:

Պատահական չէ հետաքրքրությունների այսօրինակ խորությունն ու բազմակողմանի ընդգրկումը: Գիտնականը հայ ժողովրդի գոյատևման որոշակի ուղիները տեսնում էր նաև նրա մշակույթի պահպանման մեջ: «Ազգի գոյության հիմքը նրա անցյալի գիտակցությունն է, նրա մշակույթը: Պետք է ճանաչենք այդ մշակույթի իսկական արժեքը և պահենք զայն» — գրում էր նա: Ինքն էլ ճանաչում և պահպանում էր այն:

«Որչա՛հ նյութեր կան, — կահ-կարասիքի, անոթների, ասեղնագործության, գորգագործության, կտավեղենների և մետաքսեղենների մշակության համար, որ մինչև այժմ կատարյալ անուշադրության են մատնված մեր կողմից: Ապրում ենք պետական նոր կյանքով, որ խրախուսում է ազգային մշակույթների պահպանությունն ու զարգացումը, պետք է որոնենք և գտնենք այն ուղիները, որ նոր արվեստի ծագման և ծաղկման հիմունքներն են կազմում: Իսկ այդ հիմունքներից մեկը, եթե չասենք ամենակարևորը, անցյալ նյութերի հավաքումն է, ցուցադրումը և նրանց ուսումնասիրությունը»⁴⁸:

Գ. Հովսեփյանի համար գոյություն չունեղ մեծ կամ փոքր արվեստ: Յուրաքանչյուր ստեղծագործություն նա վերլուծության էր ենթարկում պատմական ու գեղարվեստական արժեքավորման տեսակետից, հարևան երկրների նույնատիպ գործերի, զարդանախշի զարգացման, մանրանկարչության ու քանդակագործության հետ ունեցած կապի, պատկերագրական նույնությունների կամ տարբերությունների տեսակետից: Սրանք նոր ձևավորվող հայ արվեստաբանության առանձնահատկություններն են, որի ակունքներում կանգնած էին Ն. Ակիմյանը, Ա. Չոպանյանը, Գ. Լևոնյանը, Ա. Սազըզյանը, և ամենանպատակա-

լաց ու ամենաբեղմնավոր գործիչը՝ Գարեգին Հովսեփյանը:

Գ. Հովսեփյանի աշխատությունները բնութագրվում են մեկ այլ կարևոր առանձնահատկությամբ. պատկերագրական հարցերին նրա կատարյալ գիտակ լինելը: Նա փայլուն տեղյակ էր ոչ միայն հայկական, այլև բյուզանդական, ռուսական և վրացական պատկերագրական նույնություններին ու տարբերություններին: Նա քաջաճանաչ էր հին հունական դիցաբանությանը, հին Արևելքի պանթեոնին:

Գ. Հովսեփյանը քաջատեղյակ էր ինչպես հին, նույնպես և ժամանակակից պատմաբանասիրական և արվեստաբանական գրականությանը: Մեջբերումների և ծանոթագրությունների մեջ (հայագիտական աշխատություններից զատ), հանդիպում ենք այնպիսի հեղինակների, ինչպիսիք են Ֆ. Բուսալեը, Ն. Կոնդակովը, Յա. Սմիրնովը, Վ. Բախմանը, Ի. Բալտորուշայտիսը, Ծ. Դիհլը, Հյուբշմանը, Ֆ. Մակլերը, Ա. Պոպը, Ֆ. Սարրեն, Ի. Սործիգովսկին և շատ ուրիշներ: Եվ բոլորը կարդում էր բնագրում:

Այսօրինակ բազմազան ու բազմակողմանի հետաքրքրությունները Գարեգին Հովսեփյանի անունը դասեցին ժամանակի անվանի հայագետների շարքը: Իրենց հետաքրքրող հարցերով, պարզաբանումներով, հայագիտական նյութերով և հատկապես հայկական մանրանկարչությանն առնչվող խնդիրներով նրան էին դիմում բոլորը:

Գ. Մեյեն նրանից խնդրում էր հիշատակարանների տեքստեր ու «տիրոջ կյանքը պատկերող մանրանկարներ»-ի լուսանկարներ⁴⁹, Գ. Չուբինովը՝ Ի. Սործիգովսկու նոր լույս տեսած գիրքը⁵⁰, Ա. Թամանյանը ուրախ էր, որ նա շարունակում է «Հայաստանի համար թանկ այդ աշխատանքը»⁵¹, Մարկվարտը շնորհակալություն էր հայտնում ցուցաբերած հոգատար վերաբերմունքի համար⁵², Աշխարհբեկը հայտնում է, որ Պոռոշի արձանը գտնվում է Այգեշատ գյուղի մոտ⁵³, Աթենքի բյուզանդական ճարտարապետության բաժանմունքի տնօրեն

⁴⁵ Սևանի Առաքելոց վանքին հարավային դուռը: «Ամանիտ», Փարիզ, 1932:

⁴⁶ № 5—8, էջ 25—41:

⁴⁷ Տարոնի ս. Հազարի կամ Առաքելոց վանքին դուռը: «Զվարթնոց», տարեգիրք, Փարիզ, 1937, էջ 148—150:

⁴⁸ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից: «Տաթև», Հալեպ, 1930, էջ 248:

⁴⁹ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 310, 19 հունվարի, 1911, Փարիզ:

⁵⁰ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 786, 3 հունիսի, 1920 թ.:

⁵¹ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 795, 20 հունիսի, 1921 թ., Թավրիզ:

⁵² Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 879բ, 30 մայիսի, 1923 թ.:

⁵³ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1000, 12 օգոստոսի, 1925 թ.:

պրոֆ. Մ. Օղանդոսը հայ ճարտարապետության վերաբերյալ նյութեր էր խնդրում⁵⁴, Բեռլինի մարդաբանական-նախապատմական-ազգագրական ընկերության անդամներ Բեկը և Լեմանը հայտնում էին, որ Վանի լճի շրջակայքում 60 քնետագիր արձանագրություն են գտել⁵⁵, Վարդան Հացունին «Հայ տարագի պատմություն» աշխատության համար խնդրում է Սանահինի եկեղեցու ճակատի բարձրաքանդակների լուսանկարները⁵⁶, Ս. Տեր-Ներսեսյանը հաշվետու է լինում կատարածի վերաբերյալ և, ավելացնում. «Հկա մեկը, որ ունենա Ձեր հայ արվեստի գիտությունը, և Ձեր աշխատությունները մեծ պակաս մը կը լեցնեն»⁵⁷, Ն. Ակինյանը գրելով Մակլերի նոր լույս տեսած գրքի մասին, բացակասչում էր. «Ի՞նչ պիտի ըսե աշխարհը, եթե լույս տեսնեն Ձեր հավաքածոյքները» հաղորդում է Ի. Ստրժիգովսկու ողջույնները⁵⁸, Վ. Ն. Լազարյանը տեղեկություններ էր հաղորդում հայ մանրանկարչությանը նվիրված նոր աշխատությունների վերաբերյալ⁵⁹, լեհ արվեստաբան Թադեուշ Մանկովսկին խնդրում է 1619 թ. Աստվածաշնչի մանրանկարների լուսանկարները⁶⁰, Հ. Օրբելին տեղեկություններ է ուզում Խաչենի մասին⁶¹, Յու. Վետեովսկին ցավում է, որ նրա մանրանկարչությանը նվիրված դասախոսությանը չի կարող գալ⁶², «Տարագի» խմբագիր Տ. Նազարյանը հարց էր տալիս «կա՞րողոք հայկական ֆայանս»⁶³, Մ. Օրմանյանը հրավիրում է ուսումնասիրական աշխատանքներ կատարել Երուսաղեմի վանքի Մատենադարանում⁶⁴, Գ. Էդիլյանը Լեոնարդո դա Վինչիի նկարների դիտարկի-

տիվներն է ուզում⁶⁵ և այսպես տարիներ շարունակ, նամակագրություն Ա. Չոպանյանի⁶⁶, Ն. Մառի⁶⁷, Թ. Թորամանյանի⁶⁸ և շատ ու շատ ուրիշների հետ:

Գ. Հովսեփյանը պատասխանում էր, օգնում, ուղարկում: Նրա հաղորդած բազմաթիվ տեղեկությունների արձագանքները տեսնում ենք մի շարք գիտնականների աշխատություններում, որտեղ օգտագործվում են Գ. Հովսեփյանի նյութերը կամ հղումներ կատարվում նրա ուսումնասիրությունների վրա (օր. Ի. Ստրժիգովսկին, Թ. Թորամանյանը, Հ. Օրբելին, Ն. Մառը և այլք): Գ. Հովսեփյանն իր աշխատությունները հիմնականում տպագրում էր ամսագրերում, իսկ հետագայում լույս էր ընծայում առանձին կամ ժողովածու-պրակներով: Նա աշխատակցել է «Արարատ» (Էջմիածին), «Անահիտ» (Փարիզ), «Հանդես ամսօրյա» (Վիեննա), «Գեղարվեստ» (Թիֆլիս), «Христианский восток» և այլ պարբերականների:

Կյանքի վերջին տարիները Գարեգին Հովսեփյանն ապրում էր Լիբանանում՝ հայրենիքից հեռու, բայց ոչ նրանից կտրված: Մեկ փաստ միայն:

1944 թվականին, Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրեին, սփյուռքը մեծ շուքով նշում էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման 24-ամյակը: Հիվանդ և ծերացած գիտնականը միայն նամակով կարողացավ շնորհավորել իր սրտին այնքան հարազատ իրադարձությունը:

Ահա նրա ողջույնի խոսքը, գրված 1944 թ. դեկտեմբերի 3-ին, Նյու Յորքում:

«Խորհրդային Հայաստանի 24-ամյա տարեդարձի տոնակատարության հարգելի հանձնաժողովին:

Աչքի ծանր հիվանդությամբ բռնված, անկարող ենք անձամբ ուրախակից լինել մեծ տոնակատարության, բայց հոգու բոլոր էությունները ապրում ենք և գիտակցում աշուրվա տոնի արժեքը: Նախընթաց պատերազմի ժամանակ մենք ականատես ենք եղել մեր հայրենիքի ավերման և ժողովրդի կործանման. չստեղծվեք թանկագին Խորհրդային Հայաստանը և (որհրդային) Միության հզոր պաշտպանության տակ,

⁶⁵ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 740, 21 հոկտեմբերի, 1919 թ.:

⁶⁶ Ե. Չաբենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Ա. Չոպանյանի ֆոնդ:

⁶⁷ ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի արևիվ, Լենինգրադի բաժանմունք, Ն. Մառի ֆոնդ, № 800, օպ. 3, վավ. 1419 (116 նամակ):

⁶⁸ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96:

⁵⁴ Մատենադարան, ֆ. 44, վավ. 96:

⁵⁵ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Հայագիտական տեղեկություններ: «Արարատ», 1899, մարտ-ապրիլ, էջ 151—156:

⁵⁶ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 876, 22 ապրիլի, 1923 թ.:

⁵⁷ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1219¹, 20 հուլիսի 1929, Փարիզ:

⁵⁸ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1217, 4 հուլիսի 1929, Վիեննա:

⁵⁹ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1243, 20 հունվարի, 1930, Մոսկվա:

⁶⁰ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1375, 18 հոկտեմբերի 1932, Լվով:

⁶¹ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 1:

⁶² Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 96, վավ. 3:

⁶³ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 207,

24 հունվարի, 1909, Թիֆլիս:

⁶⁴ Մատենադարան, ֆ. 44, թղթ. 95, վավ. 417,

18 հունիսի 1914 թ., Երուսաղեմ:

գուցե հայությունը իսպառ ջնջված լիներ հայրենիքում: Բայց այսօր վերագարթնել է մեր ժողովուրդը, կազդուրվել ստացած հարվածներից, նյութապես և բարոյապես, ծաղկել է հայ միտքը, հայ գրականությունը: արվեստը, ընդհանուր մշակույթը և պետական կյանքով այնքան աճել և հասակ առել, որ իր բուրրանքներ մասնակցությունը կարող է բերել Խ(որհրդային) Միության մյուս ազգերի հետ բարվո հաղթանակին ներկա մեծ պատերազմի մեջ:

Մեր հույսը մեծ է առավել ևս, թե պատերազմի հաղթական վերջավորությունից հետո մեր երկիրը պիտի զարգանա ավելի մեծ թափով, ստեղծագործական մի նոր շրջան ապրելով:

Թո՛ղ ծղի, ծաղկի՝ և պտղաբեր դառնա մեր թանկագին հայրենիքը...»⁶⁹:

⁶⁹ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Հովսեփյանի ֆոնդ:

Գարեգին Հովսեփյանը մահացավ 1952 թ. հունիսի 21-ին, Անթիլիասում: Դա նրա ֆիզիկական մահն էր: Մնացին նրա աշխատությունները, ուսումնասիրություններ, օրագրեր (այդ թվում՝ 22 էջ 1945 թ. Սովետական Հայաստան կատարած այցելությունից), որոնք պահպանվում են Երևանի, Լենինգրադի և Անթիլիասի արխիվներում: Մնաց նրա հայագիտական ու արվեստաբանական մեծ ժառանգությունը, որի հիմքում դրված է մի զգացում, սեր դեպի հայրենիքը, դեպի հայ ժողովուրդը: Հավատ դեպի նրա կենսահաստատ, ստեղծարար միտքը:

Այս էր Գարեգին Հովսեփյանի հավատամքը նրա ողջ կյանքի ընթացքում:

